

fact and deep meaning are clearly reflected in the proverbs.

The article is devoted to the use of proverbs in Sheikh Shirazi's work "Gulshan-i Raz". Sheikh Shirazi's appeal to proverbs is not accidental. He skillfully used his vocabulary to justify his ideas and judgments, influence the reader and enrich the language of the work. The article examines his purpose in using proverbs, his successes in this direction. His purpose in using proverbs and his successes in this direction are studied in the article.

The author gets such results that the use of proverbs by Sheikh Shirazi enriched the content of his work and made it important to convey his idea to the readers, and also made the work more loved and accepted by the people.

Keywords: *Textual criticism, Gulshan-i Raz, figure of speech, proverbs, a concise idea, folk literature, folklore*

Фахреддин Эйлазов

ПОСЛОВИЦЫ В ПОЭМЕ ШЕЙХА ШИРАЗИ «ГЮЛЬШАНИ-РАЗ»

Пословицы – это лаконичные, глубоко значимые и исчерпывающие выражения, которые очень часто применяются в разговоре. Это художественное выражение народной мудрости, народного интеллекта, жизненного опыта народа. Такие прекрасные черты азербайджанского языка, как ясность, краткость и лаконичность выражения глубокого смысла, более наглядно отражаются в пословицах.

Статья посвящена вопросу использования пословиц в поэме Шейха Ширази "Гюльшани-раз". Обращение Шейха Ширази к пословицам не носит случайного характера. Он умело использовал это сокровище мудрого слова, чтобы обосновать выдвинутые мысли и соображения, повлиять на читателя, обогатить язык произведения. В статье исследуется цель его использования пословиц, успехи в этом направлении. Автор приходит к выводу, что использование шейхом Ширази пословиц имеет большое значение в обогащении содержания его произведения и доведении его идеи до читателей, а также обеспечивает большую привязанность и принятие произведения народом.

Ключевые слова: *Текстоведение, Гюльшани-раз, словесное искусство, пословицы, лаконичное мышление, народная литература, устная литература.*

(Filologiya üzrə elmlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: *İlkin variant 16.06.2019*

Son variant 23.09.2019

UOT 39(4/9)

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZ - TOY ADƏTLƏRİ

Məqalədə yazılı mənbə olan C. Məmmədquluzadə yaradıcılığında XIX - XX əsrin əvvəllərində toyla bağlı adətlər təsvir olunmuş, müqayisəli təhlillər aparılmış, müəyyən bir nəticəyə gəlinmişdir. Əsas tədqiqat obyektinə C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı olduğu üçün ədibin toyla bağlı adətlərə aid bütün əsərləri təhlil olunmuş və nəzəri əsaslara söykənmişdir. Məqalədə Hüseyn Sarabskinin, Əzizə Cəfərzadənin, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından, şifahi xalq ədəbiyyatından və digər mənbələrdən nümunə gətirilərək etnoqraf H.Q. Qadızadəyə, T. Babyevə istinad edilmişdir.

Açar sözlər: *Söz alma, ağız arama, hə alma, qızbəyənmə, elçilik, nişan*

Qədim tarixə malik olan toy adətlərimiz ailə məişəti nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Etnoqrafik ədəbiyyatda toyla bağlı adətlər müəyyən mərhələlərə bölünür: 1. Toyaqədərki inamlar, adətlər; 2. Toyla bağlı adətlər, inamlar; 2. Toydan sonrakı adətlər və inamlar (8, s.43). Xalqımızın toyları rəngarəng adətlərlə müşahidə olunan bir sıra mərhələlərdən keçir. Bunlar qızbəyənmə, elçilik, bəlgə, nişan, paltarkəsdı, xımayaxdı, kəbin kəsmə, toy şənliyi, duvaq və s. adlı mərhələlərdən ibarətdir. Toyla bağlı adətlərin içərisində ilkin mərhələ qızbəyənmədir. Qədim dövrlərdə oğlan və qız bu işdə sərbəst olmuşlar. Lakin XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə kimi qızın bəyənilməsində valideynlərin də müəyyən rolu olmuşdur. Qızı oğlanın anası-bacısı bəyənir, oğlanlarına "filankəsin qızı bizə layiqdir", deməklə oğlana qız məsləhət görürdülər. Qızı seçib bəyənərkən onun əsil-nəcabəti, qızın işgüzarlığı, evdarlığı haqqında məlumat toplayırdılar. Oğlanla qız tanış olduqdan sonra gənclərin fikirləri qətiləşsə, onda elçilik məqamı başlayardı. Qızları adətən su üstündə, hamamda və el şənliklərində görüb bəyənirdilər. Məsələn, Aşıq Ələsgərin "Düşdü" rədifli şeirində Ələsgərin çəsmə başında qıza aşıq olması təsvir edilir:

Çərşənbə günündə, çəsmə başında

Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.

Atdı mücgan oxun, keçdi sinəmdən,

Çadu qəmzələri qanıma düşdü (2, s. 44).

Əsas tədqiqat obyektimiz C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı olduğu üçün ədibin əsərlərində bu adətin necə təsvir olunduğunu araşdırmağa çalışacağıq. Ədibin "Tulanbar eşşəyi, məxmər palan" felyetonunda arvadın qardaşına qız bəyənmək üçün gəldiyi aydınlaşır: "Doğrudan da, dəli Kəblə Nəsir dünən görürəm bir arvadı tutub deyir ki, sən bura nə üçün gəlmişən? Arvad deyir ki, gəlmişəm qardaşımı evləndirmək üçün qız bəyənirəm" (11, s. 202). Qardaşının yaşını soruşduqda belə deyir:

"...60- dan bir az yuxarıdır.

- Ağırılığı nə qədərdir?

- Səkkiz puç olmaz.

- Eybi-zadı yoxdur ki?

- İki qıçı sınıqdır, iki barmaqları kəsilib, bir gözü kordur" (11, s. 202).

Əsərə diqqətlə fikir verdikdə aydın olur ki, qızbəyənmə adəti bu hekayədə təsvir olunub, lakin evlənmək istəyən kişinin yaşının 60-dan yuxarı olmasından, həmçinin fiziki cəhətdən sağlam olmamasından belə qənaətə gəlmək olar ki, ustad yazıçı öz yaradıcılıq metoduna sadıq qalaraq kinayə və mübaligədən istifadə etməklə, bəzən isə həyatı dəlillərə əsaslanaraq dövrün

mənfi hallarını tənqid etmişdir. Doğrudur, keçmişdə kasıb ailədən olan qızı varlı bir kişiyyə əvə vermişlər. Bu isə qızın ailəsinin maddi durumundan irəli gəlirdi. Bu cür hadisələrə nadir hallarda rast gəlmək olardı.

Ədibin yuxarıda adı qeyd olunan əsərində adətimize uyğun olaraq qız haqqında da məlumat verilir:

“Qızın yaşı neçədir?

- 14 yaşı tamam olmayıbdır.

- Dərsi varmıdır?

- Bəli vardır. Səkkizinci şura məktəbində oxuyur” (11, s. 203).

Müəllif adətə uyğun olaraq qız haqqında da məlumat verir. Lakin kişidən fərqli olaraq qızın yaşının az olması, məktəbdə təhsil alması haqqında da maraqlı məqamlar təsvir edilir. C.Məmmədquluzadə bəzən öz məfkurə düşmənləri ilə kəskin mübarizəyə girmək məqsədi ilə bütün üsullardan istifadə etmişdir. Ədəbi tənqitçi Ə. Hüseynov C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə əlaqədar olaraq “Sənət yangını” əsərində yazır: “Ədəbiyyatın başqa janrlarından fərqli publisistik əsərlərdə mübahisə, polemika həlledici üsul keyfiyyətlərindəndir. Polemika “kiçik janr”ın nümunələrində-hekayə, felyeton və очеркdə hər hansı bir əsərin daxili gərginliyini artırır, ona “nəfəs” verir... Publisistik əsərlərdə mübahisəyə kömək edən həyatı sübutlar, dəlillər yazıçının dilindəki kəskinliyi və ifadəliyi qat-qat artırır” (6, s. 35).

C.Məmmədquluzadə “Qız uşağı” felyetonunda da bu üsuldən istifadə edərək oxucunu inandırır ki, yaşlı və fiziki cəhətdən sağlam olmayan kişiyyə savadlı qız da verirdilər. Lakin əsəri bədii obrazdan çıxarıb real, həyatı baxımdan səciyyələndirsək, aydın olar ki, doğrudur, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qızları yaşlı və varlı kişiyyə əvə vermişlər, lakin xəstə və şikəst bir kişiyyə oxumuş qızın verilməsi ədibin yaradıcılıq ideyasının məhsulu hesab etmək olar.

Gənc qızların varlı və yaşlı kişilərə əvə verilməsinə C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı, onun müasirlərinin də əsərlərində də rast gəlmək mümkündür. Dahi sənətkar Ü.Hacıbəyli “O olmasın, bu olsun” müsiqili komediyasında gənc qızların yaşlı kişilərə əvə verilməsini belə təsvir edir: “Rüstəm bəy: Qızım, yox deyirsən? Sənin üçün bir ər tapmışam ki, bir ər tapmışam ki, dövlət, nə dövlət, pul saman kimidir!... Hərçənd bir az yaşı çoxdur, amma bir yaxşı adamdır ki, beləsinə çiraq ilə axtarsan tapa bilməzsən!” (4, s. 251).

Dövrün ziyalıları məişətdə az da olsa mövcud olan bu cür halları haqlı olaraq tənqid edirdilər. Lakin qızların yaşlı kişilərə əvə verilməsi hallarını bütün xalqa aid etmək doğru deyil. Yaşlıların söhbətindən aydın olur ki, valideyn öz qızını sevdiyi oğlandan ayırmaq varlı və yaşlı adama əvə vermək istədikdə, bəzən elə toy günü iki sevən gənc qoşulub qaçardılar.

Qızbəyənmə adətindən sonra elçilik məqamı başlayır. Qız bəyənildikdən sonra qızın anasının ağzını arayırlar, yəni bu barədə ananın fikrini öyrənirlər. Sonra isə qızgilə elçiliyə gələcəkləri barədə xəbər verildikdən sonra vaxtı təyin olunan gündə qız evinə elçi gedirlər.

Elçilik iki mərhələdən ibarətdir. Birincisi “söz alma”dır. Bəzən buna “ağız arama”, “hə alma” da deyirlər. C.Məmmədquluzadənin “Qız uşağı” felyetonunda təsvir olunur ki, əvvəl qızgilə üç qadın elçi gəlir. Bu, elçiliyin birinci mərhələsidir, yəni “hə alma”dır. Sonra yenə də qızgilə üç nəfər gəlir. Bu isə geniş elçilikdir.

Adətə görə tək-tək hallar müstəsna olmaqla, elçiliyə gələnlərə birinci dəfə razılıq vermirdilər. Amma qətiyyətlə yox da demirdilər. Elçilər bir neçə dəfə gedib-gəldikdən sonra razılıq verirdi. Qız evi razı olsa belə, ilk elçilikdə razılıq verilmir. Xalqımıza xas olan bu adət qızın ucuz olmaması üçün idi. Qız evi razılığını bildirdikdən sonra oğlan evi böyük elçiliyə gedir. Elə “Qız uşağı” felyetonunda da qızgilə bir-iki dəfə elçi gəldikdən sonra razılıq verilir. Elçilik vaxtı aparılan şeylər ənənəvi olaraq Azərbaycanın digər bölgələrində “xatircəmlilik”, Naxçıvan bölgəsində isə “bəlğə” adlanırdı. Ona görə də elçilərin apardığı şeylərin qızın ailəsində

qəbul olunması nikaha arxayınçılıq, xatircəmlilik demək idi.

Adət-ənənələrimizə uyğun olaraq elçilikdən sonra “nişan” mərasimi keçirilirdi. Felyetonunda yazılır: “Aydın olur ki, bu dəfə qızgilə oğlanın adamlarından bir neçəsi gəlir. Bir neçə gündən sonra qıza nişan gətirirlər... Gələn, gedən, gərən, çıxan, çay, şirini, qənd, molla, qışqırıq, filan-filan” (10, s. 185). Göründüyü kimi qız evinin razılığı alınandan sonra qıza nişan gətirilir.

Adətən “şirini” vaxtı tərəflərdən iki kişi kəllə qəndi çəkilə sındırır, bir parçasını noğul-nabatla oğlan evinə qaytarmaq üçün saxlayırlar (8, s. 160). Təsvir olunan adət XX əsrin sonlarına qədər muxtar respublikanın bəzi kəndlərində mövcud olmuşdur. Nişan günü gətirilən kəllə qənd yarı bölünərək oğlan evinə qaytarılması hər iki alənin mehriban, aralarındakı münasibətin səmimi olması mənasını daşıyırdı.

Elçiliklə bağlı bəzi məqamlar C.Məmmədquluzadənin “Doqquz yaşında” felyetonunda belə təsvir edilir: “Ay hacı, qadan alım,... sabahı günü xəbər çıxdı ki, sən Mirməhəmmədin doqquz yaşında Səkinə adlı qızına elçi göndərmək istəyirsən” (10, s.114).

Ədibin “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda “qızbəyənmə” adətində rast gəlirik: “Xudayar bəy çoxdan Qasıməlinin bacısını gözaltı eləmişdi” (9, s. 121).

C.Məmmədquluzadənin Anamın kitabı” əsərində təsvir edilən Zəhrabəyim ananın qızı Gülbaharı bir çox yerdən istəyirlər. Ana qızını kimə vermək barədə oğlanları ilə məsləhətləşmək istəyir. Bir yerə toplanıb məsləhətləşən ailənin ümumi rəyi belə olur ki, Gülbahar kimi sevirse ona da getsin. Zəhrabəyim böyük oğlu, ata əvəzi Rüstəm bəy anasına deyir: “Dəxi o əsrlər keçdi ki, qızı zornan istəmədiyi adama əvə verirdilər. Ancaq yenə mən məsləhət görürəm ki, Gülbaharı Aslan bəyə verək” (9, s. 444).

Əsərin təhlilindən aydın olur ki, Gülbaharı zorla kimə vermək istəməzlər, amma böyük qardaş məsləhət görür ki, əgər bacısı razı olsa, onu Aslan bəyə versinlər. Lakin onu istəyən oğlanların heç birini sevməyən Gülbahar əvə getmək istəmir. Göründüyü kimi, ədib bu əsərində qızın öz razılığı ilə əvə getməsinə açıqlayır və bununla bərabər, qızın əvə verilməsində valideyn məsləhətinin əsas rol oynadığını qələmə alır. C.Məmmədquluzadə gənclərin ailə qurmasında saf məhəbbəti əsas götürmüşdür.

Tarifsiz tariximiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında evlənən igidlər qızları özləri seçir. Banuçiçək Beyrəyin beşikkəsmə yavuqlusu olmasına baxmayaraq, Beyrək onu görüb sınaşdıqdan sonra elçi göndərir. “Koroğlu” dastanında dəlilərdə sevdikləri qızları Çənlibelə gətirirlər. Məhəbbət dastanlarında oğlana yuxuda buta vermişlər, onlar da sevdikləri qızın dalınca ya uzaq ellərə gedər, ya da ki, elə öz elindən-obasından sevdiyi qızı alırdı. Bəzən, sevən gənclərin qarşısına çətinliklər çıxardı, lakin buna baxmayaraq həqiqi istək və məhəbbət qalib gəlirdi.

C. Məmmədquluzadə ilə yanaşı, digər yazıçıların da əsərlərində xalqımızın toyla bağlı adətlərinin özünəməxsus çalarla səciyyələndiyini göstərmək olar. H.Sarabski nişanı adəti ilə əlaqədar olaraq “Köhnə Bakı” kitabında yazır: “...Qonaqlar yerbəyər olduqdan və ara bir qədər sakitləşdikdən sonra Kəbleyinin işarəsiylə çay verildirdi. Xəlfə gətirilən xonçaları evin ortasında açib qəndləri doğramağa başladılar və boşqablara qənddən, noğuldan, nabatdan qoyub payladıqdan sonra şirini və kəllə qəndləri pəncərəyə yığardılar. Gətirilən ağ duvaqla üzüyü üsulluca qızın dayısına verər, hamısı “mübarək olsun” dedikdən sonra qələmkar süfrə ortalığa salınardı” (13, s. 90).

Şifahi xalq ədəbiyyatında qızla oğlan bir-birlərini sevib sözləşdikdən sonra qız oğlan evindən elçi gözləyir:

Ay gələr gün batana,

Gedər ellər yatana.

Əgər məni sevirsən,
Elçi göndər anama.

Xalq arasında deyirlər ki, elçiyə zaval olmaz. Qız sevən oğlan qıza elçi göndərir:

İynə sancdım divara,
Elçi göndərdim yara.
Elçiyə zaval olmaz,

Özüm elçiyəm yara (1, s. 58).

Topladığımız çöl-etnoqrafik məlumatlardan da aydın olur ki, elçilikdə sözləmə və nişantaxma adətlərimiz öz qədimliyini qoruyub saxlamaqla günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ordubad şəhərində oğlan qızı görüb sevdikdən sonra oğlanın bacısı qızın fikrini öyrənir. Oğlanla qızın fikirləri qətiləşdirildikdən sonra oğlanın valideynləri işdən xəbərdar olur, qız haqqında məlumat toplamağa başlayırlar. Qızın razılığı olduqda oğlanın ata-anası məsləhətləşir, iki kişi və iki qadın qız evinə elçiyə gedirlər. Bir neçə dəfə gedib-gəldikdən sonra qız evi razılığını bildirir və nişan günü təyin olunur. Ordubadda bu adətə “şirni içmək” deyilir. Nişanda qız evində Ordubad mətbəxinə aid olan şirniyyatlar bişirilir. Ordubadın bəzi kəndlərində “şirniçmə”də qız evinə ancaq kişilər gəlirlər. Qız evinə oğlan evindən kəllə qənd, şirniyyat, heyvan və qız üçün üzük və yaylıq aparırlar. Ordubadda qız evinə bir xonça və ya bir qab da limon aparırlar. Ağsaqqallardan biri xeyir-dua verdikdən sonra şirinçay içilir.

Şifahi xalq ədəbiyyatında da nişan günü süfrəyə şirniyyat və şərbətlər düzülüyü göstərilir:

Bizdə olan gözəllər,
Bağ-bağçanı bəzərlər.
Nişan günü süfrəyə
Şirin şərbət düzərlər.

Nişan günü nişanlanan gənclərin xoşbəxt gələcəyi naminə süfrəyə müxtəlif cür şirniyyat düzülməsi xalqımızın məişətində qədim zamanlardan mövcud olmuşdur.

Nişantaxdıdan bir müddət sonra bəy yaxın dostları və qohumları ilə birlikdə qız evinə dəvət olunurdu. Nişandan sonra oğlan qızgildə gedə bilirdi. Bu deyilənlər C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Ədibin “Ölülər” əsərinə diqqət edək: “İskəndər: Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəldi” və yaxud “... Əyləş, əyləş bu saat gedib nişanlıni götürəcəyəm ya-mına...” (9, s.397).

Adətə görə oğlanın qızın evinə gedib-gəlməsinə baxmayaraq, qız oğlanın evinə gedə bilməzdi. Müasir dövrümüzdə isə nişanlı qız nişanlılıq müddətində oğlanın evinə müəyyən səbəblər olanda gedər. Məsələn, oğlanın anası təkdirsə, qız ev işlərində ona kömək məqsədi ilə onlara gedə bilirdi. Qız oğlanın yaxın qohumlarının toyunda da iştirak edə bilirdi.

Qədim adət-ənənələrimizə görə nişanlılıq müddətində əsas vəzifələrdən biri “qıza cehiz hazırlanması”dır. Azərbaycan ailəsində qıza hələ körpə yaşlarından cehiz yığmağa başlayırlar. Xalq arasında belə deyirlər ki, qızı olan ana qızı bələkdə olarkən cehiz yığar. Cehizin hazırlanmasında yaxın qohumlar da köməklik göstərilir.

Böyük dramaturqun “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Xudayar bəy arvadı Şərəfə deyir: “Dədəm evindən mənə çoxlu dövlətlər gətirmisən, bir az da şaxlan mənim üstümə. Nə deyirsən, sözün nədir...” (9, s. 82).

Epizoddan aydın olur ki, xalqımızın məişətində dərin kök salmış adətlərimizdən olan cehiz-qoşma ədibin bu əsərində özünü büruzə verir və Xudayar bəyin sözlərindən aydın olur ki, onun arvadı Şərəfə heç də əməlli-başlı cehiz gətirməmişdir.

Cehizqoşma adəti nəinki keçmiş zamanda, həmçinin müasir dövrümüzdə də var. Burada əsas məqsəd yeni evlənənlərə kömək etməkdir. Xalq arasında cehizqoşma ilə əlaqədar mahnılar

da yaranmışdır:

Nalça verərlər gəlinə,
Dolça verərlər gəlinə.
Bizim yerin adətidir,
Xalça verərlər gəlinə.

XX əsrin 60-cı illərinə qədər qıza cehiz olaraq ev ləvazimatları: lampa, güzgü, yorğan-döşək, xalça, palaz, qab-qacaq, qızın əl işləri olan tikmə corab və s. verərdilər. Bundan başqa, kənd yerlərində cehizlərin içərisində sandıq, stol, həmçinin təsərrüfat xarakterli əşyalar-oxlov, duvaq, heybə və s. olurdu.

Çöl-etnoqrafik məlumatlarından aydın olur ki, Naxçıvanın bəzi bölgələrində XX əsrin axırlarına kimi nişanlı qızların əksəriyyəti cehiz xalçalarını özləri yaxın rəfiqələri ilə birgə toxuyardılar.

Nişanlılıq müddətində müəyyən hazırlıq başa çatdıqdan sonra oğlan tərəfi toyun vaxtını müəyyənləşdirmək və veriləcək başlıq haqqında məsləhətləşmək üçün bir neçə ağsaqqalla qızın evinə gedirdi. Ümumi razılışmadan sonra toya bir neçə gün qalmış nikah kəsmə (kəbin kəsmə) məsələsi həyata keçirilirdi. Kəbin kəsmək üçün hər iki tərəfdən iki ağsaqqal (şahid) mollanın yanına gedərdilər. El adətinə uyğun olaraq din xadimi (kəbin kəsən) kəbin haqqını deyir, kağıza da o qədər məbləğ yazılır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Xudayar bəy qazının yanına gəlir ki, Zeynəbin kəbinin özünə kəsdirsən və ağızşirniyi olaraq qaziya iki kəllə rus qəndi, yarım kirvənkə də çay və 50 manat mehr haqqı verir. Sonra isə qazı Zeynəbin kəbinini kəsir Xudayar bəyə. “Daimi övrtlüyə verdim Zeynəbi Xudayara 50 manat mehr üzərinə” (9, s. 99).

Yazıcının “Doqquz yaşında”, “Papaq”, “Zeynəb” və s. felyetonlarında da bu adətə rast gəlirik. Əgər gələcəkdə ailədə boşanma halları olsa idi, onda qadının kəbin haqqını kişi ödəməli idi.

Qədim adətimizə görə, bir qayda olaraq toylar payızda edilərdi. İnsanlar çöl-tarla işlərini başa çatdırdıqdan sonra toy edilərdi. Əgər ramazan və məhərrəmlik payız aylarına düşərdisə, onda həmin aylarda toy edilməzdi. C.Məmmədquluzadənin “İdarədən” felyetonuna diqqət edək: “Sən əvvəlcə götür Məhərrəmlik qabağı toyları. Məlumdur ki, məhərrəm ayı daxil olan gündən səfər ayının axırına-dək şad olmaq və xeyir işə başlamaq caiz deyil. Hər kəsin bir xeyir işi olsa, gərək zillicə ayının axırınıcı gününə kimi tamam eləsin ki, məhərrəm ayına keçməsin” (11, s.6-7). Həmçinin toy etmək üçün yaxını, cavanı, qohumu vəfat etmiş ailələrdə mərhumun ili, yaşlı adamların qırxı çıxmamış mərhumun evinə gedib onun ailəsinə, yaxınlarına üzrxahlıq edir və “Quran” oxudurlar. Cavan qohumu ölənə isə mərhumun ili çıxmamış toy eləməzdilər. Və yaxud toya bir neçə gün qalmış kimsə vəfat edərdisə, toy sahibi gedib mərhumun qohumlarına başsağlığı verir, toy etməyə icazə istəyərdilər. Xalqımızın bu adətləri müasir dövrümüzdə də eyni tərzdə yerinə yetirilir.

Toy ailə şəhliklərinin ən yadda qalmanı, geniş şəkildə qeyd olunma, evlənmə mərasiminin zirvəsidir. Xalq arasında toy dedikdə qızın oğlan evinə gəlin köçməsi məqsədi ilə həyata keçirilən adətlər, inamlar və onların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Toy səsi şahidlik səsidir, iki gəncin qovuşmasını el-obaya, ətrafa çatdıran sədadır (8, s. 74). “Toy” şəhliyini musiqi və rəqslər daha da rəngarəng edir. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində Kərbəlayı Fatma xanım əri Hacı Həsənə deyir: “Hacı, sən bilirsən yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər niskil elədim ki, yazıq qıza toy çaldırmadıq. Sən dedin günahdı, mən də bir söz demədim” (9, s. 421).

Cəhalət girdabında boğulan Hacı Həsən Şeyx Nəsrullahın hüsurunda toy çaldırmağın günah olduğunu düşünür və Kərbəlayı Fatma xanıma deyir: “İndi elə o qalib ki, Şeyxin hüzu-

runda evimizə bir toyçu da gətirək” (9, s.421).

“Ölülər” əsərində qızının toyuna çalğıcıların gəlməsini arzulayan Kərbəlayı Fatma xanım əri ilə söhbətində deyir: “... Məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadılar?... Bir ay bundan qabaq Hacı Baxşəli oğlunu evləndirirdi; indi soruş gör oxuyub-çalan gətirmişdilər ya yox?... Mən demirəm ki, adam çağır, mən demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanlarını as, ancaq deyirəm ki, yasa-yas deyiblər, toya da toy” (9, s. 422).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində toya çağırma adəti də müxtəlifdir. Bu adət Naxçıvan ərazisində “dəvət etmə”, “toya çağırma” kimi qeyd edilirdi. Qız toyuna qadınlar dəvət olunurdu. Etnoqrafik mənbələrdən aydın olur ki, oğlan toyuna camaatı çox vaxt dəllək dəvət edirdi. Kiçik kəndlərdə dəllək boş meydana və ya bir evin damına çıxar və ucadan car çəkərdi ki, ey kənd əhli, filan vaxt filankəsin oğlunun toyudur. Hamı dəvət olunur (8, s.78). Böyük kəndlərdə qapılara gedib tək-tək ailələri toya dəvət edərdilər. Bəzi bölgələrdə toya dəvət olanların dalınca oğlan evi qırmızı, qız evi ağ alma göndərərdi. Günümüzə qədər gəlib çatan “dalınca qırmızı alma yollamamışam” ifadəsi də o anlamda başa düşülür.

Yaşlılarla sorğu zamanı qeyd edirlər ki, Naxçıvanın bəzi bölgələrində toya çağırma “nəvə” adlanırdı. Nəvə ev sahibi adından qapı-qapı gəzib camaatı toya dəvət edən qadına deyilirdi. Nəvəni toy sahibi bu iş üçün tutardı. Nəvəni evlərdə çay və hədiyyələrlə qarşılayardılar, deyərdilər ki, filan qadın, arvad nəvəyə çıxıb.

Ədib, demək olar ki, toy məclisinin gedişi prosesində bütün adətləri açıqlayır: toya adamların çağırılması, qonaqlıq edilməsi, adətimize uyğun xörəklərin bişirilməsi və s. Əsərin təhlilindən aydın olur ki, keçmişdə də toyu olan oğlan və qıza toy çaldırardılar.

Adətə görə, toydan bir neçə gün əvvəl yaxın qohumlar köməklik məqsədilə toy olan evə yığışar, ev sahibinə köməklik edərdilər. Hacı Həsəngilə yığışan qohumlar Fatma xanımdan təvəqqe edirlər ki, toya çalğıcılar gətirsinlər. Əsərdə Kərbəlayı Fatma xanım əri Hacı Həsənə deyir: “Vallah, mənim işim yoxdur, mən heç zad bilmirəm. Odur öz qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım-hamısı tökülüb gəlib, yapışbılar yaxamdan ki, gərək oxuyub-çalan gələ” (9, s. 431).

Toylarda çalğıcıların olması, musiqi sədələri toyu daha da şənlikli edir. Hələ qədim dövrlərdən etibarən toylarda çalğıcıların olması istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Məsələn, bunu “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda da müşahidə etmək olar: “Beyrək qalxdı, qızların yanına getdi. Zurnaçıları qovdu, na-ğaraçıları qovdu... qızlar oturan otağa gəldi” (7, s. 61).

Göründüyü kimi, o dövrdə də toy məclisində çalğıcılar olardı və toyda qadın şənliyi kişilərlə birlikdə deyil, ayrılıqda keçirilərdi. Həmçinin toyda çalğıcıların zurnaçılarından və nağaraçılarından ibarət olduğu aydınlaşır.

Ədibin “Ölülər” əsərinin təhlilindən aydın olur ki, mövhumatçı valideynlər övladlarının toyunda çalğıcıların məclisə dəvət olunmasını günah hesab edirlər. Nişanın qoyulması, kəbinin kəsilməsi, toy tədarükünün görülməsi, qonaqların toya dəvət olunması, nəhayət, çalğıcıların çağırılmasını belə C. Məmmədquluzadə “Toy” felyetonunda qələmə almışdır: “Bəli, nişan qoyuldu, kəbin kəsildi, toy tədarüki görüldü. Qonaqlar çağırıldı. Plov qazanları asıldı və cahıl-cuhul xalamdan bixəbər gedib çalğıcıları gətirdilər. Gecəni yatıb səhər durub gördüm ki, xalam evində qiyamətdir, çalan, çağıran, oynayan, dəyən-gülən”. Toyda el qaydasına əsasən milli yeməklər hazırlanardı. Aydın olur ki, toyda yeməklərimizin şahı olan plov bişirmək ulu keçmişimizdən bizə miras qalıb. Ümumiyyətlə, toylarda plov verilməsi adəti C. Məmmədquluzadə kimi bir çox yazıçıların əsərlərində qələmə alınıb. Məsələn, H. Sarabski “Köhnə Bakı” əsərində yazır: “Qohum-əqraba qızları və qadınlardan başqa, məhəllənin cəmi gəlinlərini, qızlarını qız evinə toya çağırardılar. Bir gün qabaq həyətdə böyük ocaqlar qurulub

qazanlar asılırdı. 70 toyuq kəsilərdi...Arvadlar qollarını çırmalayıb plov bişirməklə məşğul olardılar” (13, s. 99).

Müasir dövrümüzdə xüsusən şadlıq saraylarında keçirilən toy məclisinin sonunda milli geyimlərdə olan rəqqaslar plov siniləri əllərində milli musiqi sədələri altında salona daxil olurlar, plov sinisinin üzərində şam yanır, ətrafa nur çiləyir. Plovu bəylə gəlinin stoluna qoyduqdan sonra, bəydən bəxşisini alan rəqqas milli Azərbaycan rəqsini ifa edir. Nəsillərdən-nəsillərə keçib gələn qədim toy adətimize cilalanıb formalaşması nəinki keçmiş adətlərinin unudulmaması, eyni zamanda onların yeni forma alması xalqımızın zəngin mədəniyyəyə və yüksək mədəniyyətə malik olduğunu bir daha sübut edir.

C.Məmmədquluzadənin “Toy felyetonunu təhlil etdikdə aydın olur ki, XIX əsr Naxçıvan toylarının əksəriyyətində toy qadın və kişi məclisindən ibarət olmuşdur. Qadın məclisini ən fəal qadın idarə edirdi. Əsərdə yazılır: “Xalamın böyük qızı toyun arvad hissəsini idarə edirdi. Kişi hissəsinə də məni təyin etdilər... Günorta hələ olmamışdı. Həyat-baca doldu adamnan və mən qonaqların qabağına çıxıb, sidqi-ürəkdən onları pişvaz edirdim və onlara “xoşgəldin” edirdim” (9, s. 348).

Qadın məclisində musiqi ilə yanaşı, “haxışta”ların da özünəməxsus yeri var. Haxıştalarda sevgi, məhəbbət, ailə-məişət münasibətləri əsas yer tutur. Xına gecəsi oğlan evindən qız evinə gələn qızlar 5-6 nəfərdən ibarət dəstə düzəldirlər. Dəstələr bir-birindən bir qədər aralı dururdular. Hər iki dəstənin özünün başçısı olurdu. Dəstə başçısı haxışta deyir, yerlərində sağa-sola hərəkət edən qızlar çəpik çalırılar. Qızlar arasında nəqəratlı deyişmələr başlayır. Haxıştalar qurtardıqdan sonra gəlinin bar-maqlarına və əllərinə xına yaxırdılar. Xına tabağına nəmər (pul) qoymaq adəti vardı.

Bəyin xınasını ayrı qabda qoyub göndərdilər. Gəlin xına qoyduqdan sonra isə məclisdəkilər xına qoyardılar. Xına şadlıq, sevinc rəmzidir. Keçmişdə adətə görə yaşlı qadınlar, dul qadınlar, sevgililəri, yaxud nişanlısı uzaq ellərə gedənlər xına yaxmazdılar. Xına gecəsində qız evində cavanlar səhərə qədər yatmazdılar. Kim yatsa idi, onu yorğan-döşəyə tikərdilər. Çöl materiallarına əsaslanıb deyə bilərik ki, bu adət müasir dövrümüzdə də Naxçıvan toylarında müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, “xına gecəsi”, xına ilə bağlı inanclar Naxçıvan toylarında xüsusi yer tutur. Xına çox qədim dövrlərdən etibarən Azərbaycan türklərində və digər türk xalqlarında şadlıq, sıxıntılardan, yasdan, çıxarma rəmzidir.

Qədim təsəvvürlərə görə, xına gecəsindən qadının səadəti başlayır. Xına yaxanlar təmiz qəlbli olmalı, pak duyğularla yaşamağırdılar. Xınayaxdı gecəsində çox zaman qadın xanəndələr və çalğıcılar da gətirilir. Naxçıvan bölgəsinin əksər ərazilərində indi də xınagecəsində çalğıcılar olur.

Ümumiyyətlə, xına ilə bağlı adətlər Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, digər türk xalqları arasında da geniş yayılıb. “Xınayaxma” ilə bağlı adət və inanclar Anadolunun hər tərəfində, xüsusən Şərqi Anadoluda geniş yayılmışdır (8, s. 90).

Toyun axırıncı günü qız evində “gəlinbəzəmə” adətində əməl edilir. C.Məmmədquluzadənin “Qız uşağı” felyetonunda yazılır: “Axırda qohum-qardaşlardan bir-iki arvad xəlvəti yığışır, qızı zornan tutub uzadırlar yərə, qaşlarının tüklərindən bir neçəsini qopardıb, qaşlarına və gözlərinə bir az mürəkkəb sürtürlər, yanaqlarına bir az gülkan qırmızı yaxırlar, alınna və üzünə bir az gac sürtürlər, başının tüklərindən bir az kəsib tel qayırırlar, sonra qızı durğuzurlar ayağa, çıxarırlar küçəyə, qabağına bir ayna tuturlar və başlayırlar mizləməyə” (10, s. 185).

C.Məmmədquluzadə gəlinbəzəmə adətini satirik tənqid xətinə rixəndəsayığı şəkildə təsvir etmişdir. Lakin bu təsvirin özü də təsdiq edir ki, məişətimizdə toyla bağlı gəlinbəzəmə adəti geniş yayılmışdır. Toyda gəlini bəzəmək adəti ilə yanaşı aşıq və sazəndələr tərəfindən gəlini vəsf edib təriflənməsi, günümüzə qədər gəlib çatmış qayının gəlinin belini bağlaması və

s. adətlər də var.

Adətə görə, toyun axırıncı günü bəzək işini bilən, sayalı hesab edilən cavan gəlinlərdən biri gəlini bəzəyir. Gəlini bəzəyən onun geyim və bəzəklərinə də diqqət yetirir. Bu adət indi daha da müasirləşib. Gəlini gözəllik salonlarında bəzəyirlər. Bu da gəlinin xarici görkəmini daha da cazibədar edir. Gəlin evdən çıxarkən onun qabağına ayna tuturlar. Ədibin "Qız uşağı" hekayəsini təhlil edərkən bu adətin təsvir olunduğunun şahidi oluruq. Adətən gəlinin qabağına ayna tutan qız evindən bir oğlan uşağı olur. Gəlini oğlan evinə çatdırdıqdan sonra oğlan evi ayna tutana bəxş verməli və aynanı alma-lı idi. El arasında bu aynaya "bəxt aynası" deyirlər. Ayna xalq arasında xoşbəxtlik rəmzi hesab olunur. Bəxt aynasının sınıması yaxşı hal hesab olunmur. Bəxt aynasının oğlan uşağının tutması gələcəkdə do-ğulacaq uşaqların əsasən oğlan olması inamı ilə əlaqədardır.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını araşdırarkən toyla bağlı adətlərimiz içərisində maraqlı bir məqama rast gəldik. Onun "Xatiratım" memuarının "Şadlıq namazı"nda yazılır: "... Dayıoğlumun toyunda zifaf gecəsi, -yəni o gecə ki, dayım mərsiyəxan Hacı Molla Vəlini çağırıb mərsiyə oxutdurdu...Və elə ki, gəlin gəldi, camaat dağıldı, qaldı qohum-qardaş, dayım evlənən oğlunu çağırdı, köhnə Bəyazı aldı əlinə və oğluna başladı zifaf namazını təlim və məşq eləməyə" (12, s.25).

Əsərin təhlilindən aydın olur ki, toyu olan oğlan zifaf gecəsində "Şadlıq namazı"nı qılmalı, sonra isə gəlin olduğu otağa keçməli idi. Mirzə Cəlil bu səhnəni belə təsvir edir: "Və elə ki, qalan adamlar da dağıldı. Evlənən dayım oğlu dəstəməz aldı, müvafiqi-qaidə haman namazı qıldı, duanı oxudu və durdu ayağa, təsbəh çevirə-çevirə və ağzında dua və sənə vird edə-də getdi təzə ərusunun yanına" (12, s. 26).

C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı Ə.Cəfərzadənin "Eldən-elə" əsərində də şadlıq namazı haqqında maraqlı məlumatlar rast gəlirik. Əsərdə yazılır: "İlk zifaf gecəsində Axund İsgəndər gəlini gərdəkdə qoyub qıraqla və ucadan...namaz qıldı. Sonra da rəhilin qənsərində diz üstə çöküb bir surə Quran tilavət etdi" (3, s. 10).

Hər iki əsərin təhlilindən aydın görünür ki, bu cür namazları qılmaqda əsas məqsəd insanın təkə dar günündə deyil, həmçinin sevincli günlərində də yaradıcı yadına salmasıdır.

Adətən toyun səhəri günü Naxçıvan toylarında "duvaqqapma" adəti var idi. Həmin gün gəlini gətirib bir stolda oturdular, qucağına bir oğlan uşağı qoyardılar, stolun altına yanan çıraq qoyub başına qırmızı örpək salardılar. Stolun yanına qabda su qoyardılar. Sonra oxuya-oxuya bar ağaçından qoparılmış balaca budağının ucu ilə yaylığın ucunu yavaş-yavaş qatlayar. Hər qatladıqda çubuğun ucunu suya vurardılar. Bu mərasim adətən gəlinin qayınanani-ana, qayınatani-ata, qayını-qardaş, baldızı-bacı kimi qəbul etmək anlamını verirdi. Mərasim başa çatdıqdan sonra bir oğlan uşağı gəlinin başından örpəyi götürüb qaçar və bəyin anası hədiyyə verib örpəyi alardı. Bu adət muxtar respublikanən bəzi bölgələrində indi də yaşayır.

Deyənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ailə məişətində nəsil-dən-nəsilə keçərək günümüze qədər gəlib çıxan adətlərimiz içərisində toy mərasimləri müxtəlif tarixi şəraitdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, tarixin təlatümlərindən keçərək xalqımızın zəngin və rəngarəng mənəvi mədəniyyət tarixinin qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Beləliklə, müqayisəli araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycan toyu öz dolğun məzmunu, toyun gedişində icra edilən bir sıra ənənəvi xalq mərasimlərinin və qədim ayinlərinin müxtəlifliyi ilə məişətimizin çox zəngin adətlərə malik olduğunu sübut edir. Daha doğrusu, Azərbaycan toyu mərasimi ibrətli bir həyat məktəbidir. Burada xalqın dünyabaxışı, həyata münasibəti, onun mənəvi varlığı özünü açıq-aydın büruzə verir.

Əgər XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın ailə-məişəti, xüsusən də toyla bağlı adətlərimizi müasir toy adətlərimizlə müqayisə etsək onda xalqımızın nə qədər inkişaf

posesi keçdiyinin şahidi olarıq. İlk növbədə onu qeyd edə bilirik ki, toyla bağlı bəzi qədim adət-ənənələrimiz daha da inkişaf edib, müasirləşib. Artıq XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadə və onun müasirlərini düşündürən qızların kiçik yaşlarında əvə verilməsi halları demək olar ki, aradan qaldırılıb. Qızların müəyyən yaşa çatdıqdan sonra əvə getmələri dövlətimizin əsas qanunu olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının müəyyən maddələrində öz əksini tapıb. İndi qızlarımız əvə gedib ailə qurmaqda tam sərbəstdirlər, onlara heç kim zor edə bilməz. Respublikamızın hər bölgəsində qızlar və oğlanlar birgə təhsil almaq hüququna malikdirlər. Artıq qadınlarımızın əksəriyyəti ali təhsilli, müxtəlif ixtisas sahibdirlər və onlar idarə və müəssisələrdə, təsərrüfatın aparıcı sahələrində kişilərlə çiyin-çiyinə çalışırlar. Lakin bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, toy adətlərimizdə müəyyən mənfə hallara da rast gəlmək olar. Bu münasibətlə T.Hacıyev yazır: "Xalqımızın zəngin və qədim tarixi ənənələr ilə öyünməyə haqqı var. Lakin toylarda və mərasimlərdə o qədər israfçılığa yol verilir ki, bunun mahiyyətini heç anlama bilmirəm (5). Müəllif bu cür israfçılığı aradan qaldırmağın zəruriliyini bildirməklə bərabər əsrlərdən bəri göz bəbəyi kimi qorunub saxlanan mərasimlərimizin bizə miras qaldığını söyləyir.

İnkaredilməz faktır ki, bəşər sivilizasiyasının qədim məskənlərindən sayılan qədim Naxçıvan torpağı və bu torpağın əbədi sakinləri olan oğuz türkləri zəngin milli-mənəvi irsə malikdir. Milli-mənəvi irsimiz bizim həyatımızın, tariximizin bir parçası, mədəniyyətimizin təntənəsidir. Toy adətlərimiz mənəvi mədəniyyətimizin bariz nümunəsidir. Milli-mənəvi dəyərlərimizi istər yazılı ədəbiyyatdan, istərsə də xalq arasından toplayaraq ortaya qoymalı və sübut etməliyik ki, biz qədim mədəniyyətə və milli-mənəvi sərəvətə malik bir xalqıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 576 s.
2. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Cəfərzadə Ə. Eldən-elə. Bakı: Şərq-Qərb, 384 s.
4. Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 404 s.
5. Hacıyev T. Toy mərasimlərimiz necə keçirilir? «Azad Azərbaycan» qəz., Bakı, 2007, 17 oktyabr
6. Hüseyinov Ə. Sənət yağısı. Bakı: Yazıçı, 1979, 456 s.
7. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 114 s.
8. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 583 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı: Öndər, 2004, 548 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, III c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 576 s.
13. Sarabski H. Köhnə Bakı. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 143 s.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: aytakin1962@mail.ru*

Aytekin Gahramanova

**OUR NATIONAL AND SPIRITUAL VALUE IN
JALIL MAMMADGULUZADE'S CREATIVITY- WEDDING TRADITIONS**

The article provides the wedding customs in the early 19 th and 20 th centuries in the creativity by J.Mammadguluzade and a certain conclusion has been reached with comparative analysis. Since the creativity of Mammadguluzade is the main research object, all the works related to the wedding traditions were analyzed and based on theoretical basis. The article has provided an example of Huseyn Sarabski, Aziza Cafarzadeh, The Book of Dada Gorgud, oral folk literature and other sources and referred to ethnographer H.Q.Kadirzada, T.Babaev.

Keywords: *Embassy, sound somebody out, ask in marriage, liking of girl, matchmaking, engagement*

Айтекин Гахраманова

**НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ - СВАДЕБНЫЕ
ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ**

В статье были рассмотрены свадебные традиции как письменные источники в творчестве Дж. Мамедгулузаде в начале XIX - XX века, сделаны сравнительные анализы и получены определенные результаты. Поскольку основным объектом исследования являлось творчество Дж. Мамедгулузаде, все произведения, относящиеся к свадебным обычаям, были проанализированы, основываясь на теоретические основы. В статье опираясь на этнографа Х.Г. Гадирзаде и Т.Бабаева, были приведены примеры из Гусейна Сарабского, Азизы Джафарзаде, легенд Китаби-Деде Горгуда, устной народной литературы и других источников.

Ключевые слова: *Сватовство, узнавание мнения, помолвка, сватание, обручение.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: *İlkin variant 21.06.2019
Son variant 23.09.2019*